

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

HATÁRŐRSÉG ÉS HATÁRŐRÖK AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN

A honfoglalás után, a kalandozó hadjáratok idején, a magyar törzsszövetségnek nyugati és déli irányban alig volt szüksége határvédelemre, mert általában támadott s nem kellett védekeznie. Északi és keleti irányban már ekkor is volt határvédelem. 955 után az erőviszonyokban lényeges változás következett be, s őseink nyugati és déli irányban is defenzívába szorultak.

A XI—XII. századi magyar királyság határvidékein jellegzetes határőrszervezet alakult ki, s ebben fontos szerep hárult a csatlakozott népekre, a „segédnépekre”. A határőrség és a határőrző segédnépi harcosok kérdésével már régebbi történetírásunk foglalkozott.¹

E határvédelmi szervezet, a *gyepűrendszer* felismerésében és feltárásában *Tagányi Károlyé* a legnagyobb érdem.

A gyeputárendszert lényege: a nomád népekhez hasonlóan, a honfoglaló magyarok a természetes, védekezésre alkalmas határokat kiegészítő mesterséges védőművekkel s ezeken túl lakatlan, vagy gyéren lakott területsávokkal védekeztek az ellenséges támadások ellen. A lakatlan területsávot gyeputáelvének, az ezen belül húzódó védővonalat gyeputánek nevezték. A gyeputá kapukon keresztül lehetett átjárni. E kapukat el lehetett torlaszolni. A gyeputáelvérről kivezető kijáratok külső végén állandó őrségek voltak.²

Mint *Fodor F.* hangsúlyozta, a gyeputáhatárok s az országhatárok nem voltak azonosak. A honfoglaló magyar törzsek települési területeit körülvevő első „országos” gyeputávonallal seholy sem volt a hegyvidék legbelső peremén túl, s csak fokozatosan tolták ki a későbbi határokig. A hegységekben gyeputávonallal nem volt szükség — valószínűleg csak a völgyeket állták el. A gyeputákapuk a természetes védővonalnak nem mindig a leggyengébb, hanem a legvédhetőbb pontján voltak. Egymás mögött több gyeputávonallal is létezett. Összefüggő, mes-

¹ *Pauler Gyula* megemlíti, hogy a határőrök emlékét helynevek őrzik (Or, Strázsa, Strazska). Kálmán király törvényeiből kiderül, hogy volt határvidék (marchia). Az ellenséges betörés elleni kezdeti ellenállást a határvidék népének kellett kifejtenie s a harci cselekményektől ők szenvedtek a legtöbbet. Ezért a királyok jövevényeket alkalmaztak erre a terhes szerepre, kik a határvidéken kaptak földet. Ilyenek voltak a besenyők s a magyarokkal közeli rokon székelek. (*Pauler Gy.*: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században. Hagtörténelmi Közlemények — HK — 1888. 500. o.) — A határvédő gyeputárendszer első alaposabb leírása *Karácsonyi János* érdeme. A gyeputárendszer a természetes és mesterséges akadályok rendszere, célja az ellenséges betörés megnehezítése. A letelepült határőrnépek feladata az ellenséges támadás felderítése, jelentése s bizonyos fokú ellenállás kifejtése. A gyeputákon kívül széles, lakatlan terület-sáv volt, melynek betelepítése kb. 200 év alatt következett be. (*Karácsonyi J.*: A honfoglalás és Erdély. Katholikus Szemle, 1896. 456—433. o. — *Karácsonyi J.*: Halavány vonások hazánk Szent István kori határaitól. Századok, 1901. 1039—1058. o.)

² *Tagányi Károly*: Gyeputá és gyeputáelvé. Magyar Nyelv, 1913. 97—104., 145—152., 201—206. és 254—266. o.

terséges gyeppure csak ott volt szükség, ahol nem volt természetes védővonal, tehát a sík és dombos részeken. Minden törzs települési területe körül volt belső gyeppő, különösen a fejedelmi törzs, s a dunántúli törzsek települési területei körül.³

Az Erdélyi László és Tagányi Károly közötti ismeretes vita során a határőr-szervezet kérdései is szőnyegre kerültek. *Erdélyi* szerint Magyarország határ menti területein nem voltak külön határispánságok, a határ mellett fekvő vármegyék ispánjai voltak itt illetékesek, rájuk vonatkozik a XI. században előforduló „határszéli ispán” elnevezés. A határőrök (custodes confiniorum) a várőrök egyik osztálya voltak s ugyanolyan szolgálta, illetőleg szabados állapotúak, mint azok. *Tagányi* szerint viszont a határőrök szabad harcosok, nem azonosak a várszolgákkal, nem őriznek határszéli várakat, hanem csakis gyeppüket, kapukat, vízi átkelőket. A határvédelem régibb mint a várak, a királyi vármegyék, melyek megszervezése után a határőrök érintkezésbe kerültek a legközelebb fekvő vármegyékkel, de nem tartoztak ezek kötelékébe. A várszolgák nem magyar etnikumúak *Tagányi* szerint, a határőrök pedig magyar vagy segédnépi eredetűek. A határőrök — őrnagyaik vezetésével — más szervezetben éltek, mint a várszolgák. Könnyű lovasok voltak s az ütközetekben elővédként szerepeltek. Nevezik őket sagittariusoknak is (nyilas, lövő, lövér). Hogy mi a kétféle elnevezés (őr és lövő) jelentősége — nem tudjuk. Az őrök és előjáróik között nem volt lényeges társadalmi különbség: egyformán szabad állapotúak. Nem élnek tized- és századkerületekben, nincsenek tiznagyai és száznagyai. Területük — legalábbis kezdetben — nem tartozott a vármegyéhez. Csak fokozatosan kerültek kapcsolatba a mögöttük fekvő vármegyékkel, de a megyeszervezeten a határőrszervezet, fennállásának végéig, kívül maradt. Az előfordult,

³ *Fodor Ferenc*: Adatok a gyeppük földrajzához. HK 1936. 113—144. o. — *Komjáthy (Kring) Miklós* megállapítása szerint a gyeppük sohasem alkottak az egész országot körülvevő megszakítás nélküli vonalat. Néhol 2—3 vonal is megállapítható egymás mögött, s nem tudni, melyik a régebbi. Az sem biztos, mit talált a magyarság készen a gyeppükből s mit épített maga. A gyeppővonal nem volt azonos az országhatárral, a gyeppükön kívül fekvő területeket is az országhoz tartozónak tekintették, s a XIII. század közepéig nem is volt a magyar királyságnak kialakult államhatára. (*Kring M.*: A magyar államhatár kialakulásáról. Budapest, 1934. Különnyomat a bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet negyedik évkönyvéből *Kring M.*: Magyarország határai Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. Budapest, 1938. — a továbbiakban SZIE — II. kötet, 475—486. o.) — *Horváth Miklós* nézete szerint a magyar gyeppürendszerhez hasonlók védtek az orosz, horvát, cseh és lengyel állam területét. A gyeppürendszernek köszönhető, hogy a magyar állam hatékonyan tudott védekezni a német támadások ellen. Az ország nyugati határain levő gyeppő más, mint a többi határok gyeppővonalai: megerősített helyekkel van tele, melyeket könnyű lovas harcosok lakta kisebb települések vesznek körül. Elmosódik a gyeppő és gyeppüelve közötti különbség. Az eredeti formájú gyeppő csak addig volt megfelelő, míg Németország gyenge volt. Ez a régi típusú gyeppő csak a törzsek, illetőleg nemzetségek védővonala volt, s feudális állam területi védelmére nem volt alkalmas. Az új típusú gyeppő feladata: a gyeppülvén elhelyezett könnyű lovas csapatok még ott igyekeztek csapást mérni az átvonuló német nehéz lovasságra. A gyeppülvén keresztül hadiút nem vezetett, ami megnehezítette a támadó nehéz lovasság dolgát. A magyar nehéz lovasság a laposabb, nem erdős területen vonult fel, s itt ütközött meg a gyeppü esetleg áttörő, de ütőereje nagy részét már elvesztett német seregekkel. E módszernek köszönhető, hogy a németek 200 évig nem tudtak sikeresen behatolni az ország területére. Ez volt a határvédelem legtekintélyesebb rendszere a löpor feltalálásáig. (*Horváth M.*: A magyar állam nemzetközi helyzetének főbb vonásai és a magyar—szláv katonai együttműködés a XI. században. HK 1956. 2. sz. 27—58. o. — *Horváth M.*: Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI—XIII. században. HK 1957. 1—2. sz. 120—178. o.) *Kristó Gyula, Makk Ferenc* és *Szekfű László* alapos vizsgálódásainak eredménye: a magyar határvédelem mint a feudális magyar államnak a király által megszervezett határvédelme jött létre s nem keletkezhetett a XI. század előtt. (*Kristó Gy., Makk F., Szekfű L.*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. HK 1973. 639—660. o.) — Borsova határvármegyére I. *Németh Péter*: Borsova határvármegye kialakulása (Adatok Kisvárdai X. századi történetéhez). Kisvárdai. 1975. — A gömöri határvárispánságra s a benne lakó „gömörörökre”, kik részben a Kér és Keszi törzsből, részben közéjük telepített török népelemekből származtak. I. *Ita Bálint*: Gömör megye. I. k. Budapest, 1976. 76—78. és 83. o.

hogy őrnagyuk a mögöttük fekvő vármegye egyik várjobbágya volt. A határ-
őrök sohasem őriztek várakat, annál kevésbé, mert könnyű lovasok voltak.⁴

A magyar törzsszövetséghez később csatlakozott törzsek határvédő szerepet
láttak el. Ilyen volt a *Kék-kend* törzs is, melynek utódai a XII. században Szat-
már megye keleti részében éltek.⁵ Határvédő volt a Nyék törzs is, melynek cso-
portjai *Belitzky J.* szerint a Tarján és Kér törzsek szállásföldjeinek peremére
települtek, az ország nyugati részén. A határvédelem hatékonyabb megszerve-
zése I. István korában történik. A határ menti királyi várak a környezetükben
található határőrsegeket egy-egy vármegye kötelékébe vonják. Az I. László tör-
vényeiben szereplő „comites confiniorum” a határ menti megyék ispánjai. E
megyék szervezete más volt, mint a többi megyéé. A kisebb területű királyi
vármegyéket védelmi okokból fogták össze s helyezték a határispánok vezeté-
se alá.⁶

Váczy P. úgy látja, hogy a „comites confiniorum” alá tartozó őrispánságok a
határszéli vármegyék kialakulásával megszűnnek, beolvadnak a vármegyei szer-
vezetbe. A XIII. századi speculatorok már kétségtől vándorszervezetben sze-
repelnek, annak külső tartozékaként. A „maior speculatorum”, az „őrnagy” a
várispánság jobbágyai közül kerül ki. Ő maga nem speculator. Hol ezt, hol
amazt a várjobbágyot jelölik ki a speculatorok elére. Nem a speculatorok vá-
lasztják, hanem a várispán jelöli ki. Ő bíraskodik az örök kisebb ügyeiben. A
speculator alacsonyabb rangú, mint a várjobbágy, földjét a király másnak ado-
mányozhatja s a comes máshová is telepítheti. Úgy látszik, kevésbé vesztik el
eredeti szervezetüket a nyilasok (sagittarii). Helyzetük hasonló a speculatoroké-
hoz. A király szabadon rendelkezik velük és földjeikkel, s adót is fizetnek. De
a soproni polgárok ellenállás nélkül maguk közé fogadják őket. Néha a sagit-
tariusnak nobilis rokona van. A sagittariusok s a királyi serviensek életmódja
között nem volt nagy különbség. A speculatorok és sagittariusok (valamint a
besenyők és székelyek) szolgálata nem közvetlenül a földadomány fejében tör-
ténik, hanem inkább abban az intézményben gyökerezik, melyhez tartoznak. A
speculatorok és sagittariusok, akár a várjobbágyok és exercitálisok, társadal-
mi helyzetüket tekintve iobagio-miniszteriálisoknak tekinthetők.⁷

Holub J. szerint I. László II. 17. törvénye azt mutatja, hogy Zala vármegye
délnyugati részén határőrtelepek voltak, melyeken besenyő vagy székely határ-
őrök éltek. Ezek szabadok voltak, feladatuk a gyepük és határok védelme. A
gyepük készítése, javítása mások, szolgasorban élők feladata volt. Úgy látszik,
a gyepvonal meghatározott része volt egy-egy örre bízva, erre vallanak az
olyan elnevezések, mint Bud gyepűje, Csicsó gyepűje. I. László horvátországi
hódításai után a zalai gyepvonal elvesztette jelentőségét, mivel csak a Mura-
köz nyugati részén vonult már országhatár. Az örök azonban ott maradtak, mert
esetleg támogatniuk kellett a vasi öröket. Bizonyos különállást megtartottak, de
a XIII. század második felében már kétségtől ispán fennhatósága alá tartoz-
tak, s őrnagyuk a várjobbágyok közül került ki. Egy évre jelölték ki, azután

⁴ *Tagányi Károly*: i. m. (1913) passim. *Tagányi K.*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Arpádkori
társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. *Történeti Szemle*, 1916, 301–302., 421–427. o.
— Figyelemreméltó *Németh Gyula* véleménye, hogy az örök feladata nem az ellenség feltartóz-
tatása, hanem a róla való híradás. Ezért „speculator” a nevük. (*Németh Gy.*: Nyelvtudomá-
nyunk és a történetírás. A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Budapest, 1931.
378. o.)

⁵ *Németh Gy.*: i. m. (1931) 377. o.

⁶ *Belitzky János*: Nyugat-magyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. A
bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet negyedik évkönyve. Budapest, 1934.
56–73. o.

⁷ *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. *Századok*, 1927. 355–360. o.
— *Váczy P.*: A hűbériség szerepe Szent István államában. *Századok*, 1932. 390. és köv. o.

változhatott az őrnagy személye. A zalai örök 1268. évi őrnagya, Gotthard pl. 1263-ban a vármegye hadnagya volt.⁸

Az őrszervezetre nézve alapvető fontosságú munkájában *Kovács M.* kifejti, hogy a nyugati gyepűt valószínűleg a kalandozó hadjáratok kudarca után szervezték meg. Az őrfalvak hihetőleg a nemzetségek téli szállásaiból alakultak ki. Apró csoportokban, egymáshoz közel telepedtek le az örök s a vérrokonságon kívüli szomszédokkal keveset érintkeztek. A X—XI. századi örök nomádok vagy félnomádok, magyar, vagy a magyarokkal rokon etnikumúak. Foglalkozásuk: harc és állattenyésztés. Két osztályuk lehetett: örök (speculatores) és lövők (sagittarii). A fegyverkészítésben önellátók voltak. Fegyverzetük vasrészeit és pajzsait külön falvakba tömörült mesterek készítették. László király törvénye szabadokként említi őket, mert szabadságukat vesztik el, ha a rájuk rótt büntetést nem tudják kifizetni. Főnökük, a marchio, valószínűleg a megyésispántól független határispán. A tatárjárás után csökken a jelentőségük. Már gyalogosokat állítanak ki, s az őrnagynak teljesített szolgálányaikból láthatjuk, hogy fejlett a földművelésük, házakban laknak, ház körüli kisállattartást űznek. A vasi határispánság beolvadt a vasvári ispánságba, s az ispánnak oly nagy a hatalma felettük, hogy bizonyos esetekben szabadságukat is elveheti. Erős szervezet fogja őket össze, talán vérségi kötelék is. A magánbirtoklás csak lassan terjed el közöttük. A vasvári ispán nevezi ki őrnagyukat, aki a birtokos várjobbágyok közül kerül ki és egy évig nem váltható le. (Korábban előjáróik saját körükből kerültek ki.) Az őrnagynak az örök között kell élnie. Nem küldheti ki egyik emberét állandó helyetteséül, mint ahogyan valószínűleg eddig tette, de alkalomszerűen megbízhatja valamelyik őrt azzal, hogy helyettesítse. Nagyobb körzetet kellett ellenőriznie s utazgatnia is kellett. Korábban az őrnagy csak egyenes ágon örökölhetett; ha nem volt ilyen örököse, földje az őrnagyra, vagy az ispánra szállt. Utóbb már oldalágon is örökölhetett. A (már az ispán hatásköre alá tartozó) bilogos bírák is ítélkeztek felettük s az őrnagynak juttatandó szolgálmányokon kívül az ispánnak házanként két dénárt fizettek.

A falvak feladata valószínűleg pontosan ki volt jelölve. Az ország nyugati határának Vas megyei szakasza 3 részre lehetett osztva, 3 őrnaggyal. A XIII. század utolsó harmadában az örök nagy része elhagyta a földjét, ha nem, jobbágy-sorba került.⁹

Molnár J. értékes tanulmányában előadja, hogy az ország határain, egy-egy veszélyeztetett helyen, esetleg belső részeken is: fontos átjáróknál, néha a vár hatósága alatt, de a castrensisek századjain kívül, szervezett falvakat találunk, melyekben örök laktak. Feladatuk a rájuk bízott területszakasz, vagy átjáró megfigyelése és védelme. Hogy ezen kívül tartoznak-e a király seregébe katonát állítani — nem tudjuk. Külföldi hadjáratban való részvételükről csak egyetlen adatunk van. Régebbi irodalmunk szabadoknak tartotta őket. Szabadságuk nagyjából a castrensisekének felelt meg, bár termény- és pénzdójuk enyhébb volt. Helyzetük a várjobbágyokénál kedvezőtlenebb. Földjüket velük együtt adományozták el, mint a castrensisekét.¹⁰

Györffy Gy. szerint a határvédelmet I. Istvánig külön népek végezték. Az „etnikai” határvédelmet I. István helyezte territoriális alapra. Az összes határmegyékbe különféle segédnépeket telepített, s e megyéknek sajátos szerveze-

⁸ *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. k. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. 62—63. o.

⁹ *Kovács Márton*: A felsőöri magyar népsziget. Budapest, 1942. Település és Népiségtörténeti Ertekezések 6. sz. 13.

¹⁰ *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK 1959. 2. sz. 226. és köv. o.

tet biztosított. E megyékben a határispánok alá tartoznak az örök és lövők. Ezek, meg a melléjük rendelt besenyők, nem egy képzeletbeli védővonal mentén voltak telepítve, hanem minden határvármegye területére, mélységben tagolva. A határvédelmi építményeket, a gyepüket, vagy torlaszokat s az ezeken való átjárást biztosító kapukat a lakott és lakatlan, vagy gyéren lakott terület határán helyezték el, olyan helyeken, ahol könnyű bejárás nyílt az ország területére. Nem összefüggő vonalat alkotott a gyepű, hanem exponált pontok össze nem függő sorozatából állt. A gyepükön, illetőleg kapukon kívül eső lakatlan, vagy gyéren lakott terület volt a gyepűelve. Mikor e lakatlan erdős területeket a XII. század közepétől fokozatosan betelepítették, a gyepüket és kapukat egyre kijebb helyezték. A gyepűelve így mindig kisebb-kisebb területre szorult, míg végül a XIV. sz.-ban a gyepük és kapuk elérték a természetes országhatárt s ezzel a gyepűelve megszűnt. E folyamat a határvármegyéék területén zajlott le. A gyepük és kapuk áthelyezése, az örök és lövők megfelelő pontokra helyezése a határvárispán feladata volt. E határvármegyei szervezetben élt a dukátus harcoss népelemeinek az a része, melyet szétszórtak a határok védelmére, mint speculátort és sagittariust, s ezek közé sorolták a másféle eredetű segédnépeket is.¹¹

Bolla I. I. László törvényei alapján feltételezi, hogy a külön comes fennhatósága alatt álló határörök szabadsága a közszabadságtól eltérő lehetett.¹²

H. Göckenjan kiváló monográfiájában megállapítja, hogy a magyarok a gyepűrendszert már Dél-Oroszországban alkalmazták. A magyar gyepűrendszerhez hasonló létezett a balti népeknél, a sziléziai és cseh szlávoknál. De megvolt a sztyeppei népeknél is, s lehetséges, hogy a magyarok már a pontusi sztyepén ismerték. A gyepűkapuk fenntartása a castrensisek s a világi és egyházi nagyurak népeinek közös feladata volt. Magyarországon a felderítőket (speculatores) a X. század második fele óta kezdik a határvidéken letelepíteni, valószínűleg tizedekbe, századokba szervezve, decuriók, centuriók és „maiores speculatorum” vezetése alatt. Feltehetőleg minden speculátornak egy bizonyos határszakaszt kellett szemmel tartania, magasán fekvő örhegyekről, strázsahegyekről. Tűz- vagy dobjelekkel értesítette a szomszédos őrszemet, ha látott valamit. (A székelyeknél ez még a XV. században is így volt.) Ha a király ellenséges sereg közeledtéről értesült, igyekezett azt még a gyepűövezetben feltartóztatni, a felégetett föld taktikájával kiéheztetni. Ha az ellenséget készleteinek megsemmisítése útján nem lehetett visszavonulásra bírni, a határőr-íjászok igyekeztek visszavonulási útjukat elvágni. A gyepükön át sikeresen betörni csak úgy lehetett, ha a támadóknak voltak magyarországi támogatóik, kik a határörök közül vezetőket adtak, mint 1044-ben. A gyepük területén a könnyű lovas határörök egyenrangúak a nehéz lovasokkal, sőt főlényben is lehetnek velük szemben.

A magyar források közül — mondja Göckenjan — a XI. század végén keletkezett Szent István legenda említ először határöröket: besenyő menekülőkről van szó, kiket rablók támadnak meg. Az itt szereplő határöröket szolgálknak nevezik, vezetőjük a „tribunus”. Más források besenyő bevándorlókat említe-

11 Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 94—96. o. — Az összefüggő magyar településterület szélén ütelzáró várakat építettek. Ezek égetett agyagfalú, 200—300 m átmérőjű várak, ún. „eserépvárak”. (Györffy Gy.: A magyar várostörténet kezdetei és Budapest kialakulása. Doktori értekezés. Kézirat.) A pécsi püspökség Duna—Száva közti főesperességét *Marchia* néven említik. Feltehető, hogy István király itt közigazgatási-hadi kerületet szervezett. Ezt a nevet viselte a XII—XIII. századi Szerémség is. (Györffy Gy.: A Száva-szentdemeteri görög monostor. XII. századi birtokösszeírása. A MTA társadalmi-történeli tudományok osztályának közleményei, 1952. 333. o.)

12 Bolla Ilona: A közszabadság a XI—XII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban.) I. rész. Történelmi Szemle, 1973. 16. o.

nek, kik a király határőrei. 1070-ben János soproni comes ejt besenyő foglyokat, kiket valószínűleg a határvidékre telepít. E szökevények és hadifoglyok eredetileg szolgák. De a határra települt nyék, kék-kend, kabar és káliz örök nem lehetnek szolgák, hiszen ezek részt vettek a honfoglalás harcaiban, a kék-kendek közül került ki a kündü-kurszán, a kabar-korezmiek közül pedig Aba Sámuel király. A besenyők eredetileg nem szabad állapotúak. I. Géza királytól szabadságot kérnek, s megígérik, hogy segítik Salamon ellen. Géza szabaddá teszi őket. Ilyesmi máskor is előfordult. Ha a király szorult helyzetben volt, nem szabad állapotú harcosok segítségét is igénybe vette, s ennek fejében szabadsággal adományozta meg őket. Ilyen folyamat következtében I. László idejében a határőrök már szabadok. Már differenciálódnak is, vagyoni rétegződés észlelhető közöttük. A XII. században is emelkedhettek még fel nem szabadok a „liberi speculatores” közé. Még II. Géza is küldött követeket a dél-oroszországi sztyeppére, hogy ott elnyomott és szegény mozlimokat és törököket toborozzának, s megígérte, hogy katonáskodás fejében felszabadítja őket.

A határőrök szorosan függtek a királytól. Az István-legendában szereplő tribunus a comes elődje lehetett. A határőrök egy része — a comes és a maior, meg a határőrök között közbülső helyzetben lévő iobagiok — megpróbálta a többi határőr szabadságát csorbítani. A határőrök földbirtoka nem nemzetségi, hanem egyéni tulajdon. Adót fizetnek, békeidőben földet művelnek és kötelesek vendégül látni a király küldötteit. A királyi szerviensekkel ellentétben külső háborúkban is kötelesek voltak részt venni, s ennek költségeit a szegényebb határőrök nem bírták. Ezeket fel is mentették a külső háborúkban való részvétel alól és dupla adót fizettettek velük. Előfordult, hogy többen állítottak ki egy harcost. 1270-ben Órimagyarósd privilégiuma szerint minden határőrfalu 10 harcost állít ki. E harcosok valószínűleg várakban voltak elhelyezve, stratégiai-lag fontos pontokon. A tatárjárás nagyrészt szétzúzta a határőrszervezetet. A határőrök egy részéből királyi serviens lett, a többiek nagyurak függőségébe kerültek. A székelyeken kívül csak csekély részüknek sikerült régi jogaikat biztosítaniuk.¹³ Az irodalom eredményeinek ismeretében fogjuk vállatóra forrásainkat is.

A határőrökről és szervezetükről forrásaink több adatot közölnek: I. László II. törvénykönyvének 15., 16. és 17. törvénycikke a határvidéken folyó állatkereskedelmet korlátozza. Ha valaki a király engedélye nélkül visz állatokat a határvidékre, a határispán (comes confinii) vegye el azokat tőle, vagy vesse tömlőbe a ló gazdáját, míg comesének tanúságát meg nem vizsgálják, nem lopta-e a lovat.¹⁴ A határispán (comes confiniorum) itt mint a határforgalmat ellenőrző hatóság szerepel. Érdekes módon szó esik az állat tulajdonosának comeséről, amiből esetleg arra következtethetünk, hogy az állatokkal kereskedő s azokat ellopó személyek elsősorban a várszervezetbe tartozó népelemek voltak, bár az sem zárható ki, hogy a törvényben e helyen szereplő comes nem várispánt jelent, hanem egyszerűen urat. Ugyanezen törvénykönyv 17. törvénycikke szerint, ha a határispán lovakat, vagy marhákat enged külföldre vinni a király engedélye nélkül, elveszíti ispáni tisztét. Ha a határőrök ispánjuk engedelmé-

¹³ Göckenjan, Hansgerd: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. V. k. 5–22. o.

¹⁴ Sancti Ladislai Regis Decretorum Liber Secundus (László II.) 16. L. Závodszy Levente: Szent István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 170. o. „Si quis equum ad vendendum sine licencia regis in confinium duxerit equus per comitem confinii ab eisdem auferatur, vel equi dominus in carcerem mittatur donec testimonio comitis sui comprobetur.”

nélkül követnének el ilyesmit, fosszák meg őket szabadságuktól, ha szegények. A határőrök előjárói pedig, ha az említett bűnben taláztatnak, vesztik el mindenüket, de fiaik és leányaik maradjanak szabadok.¹⁵ Előfordulhatott, hogy a határispán, hanyagságból vagy a törvénysértőkkel összejártszva, nem akadályozta meg a tiltott állatkitvételt. Előfordulhatott, hogy a határőrök az ispán tudta nélkül nyújtottak segédkezet a marhacsempészeknek. A törvényszöveg „custodes confiniorum”-nak nevezi őket, magyar nevük „ewrii”, vagyis örök. Ha szegények (pauperes) — azaz közönséges örök — szabadságukat veszítik. A közönséges határőrök eszerint vagyonnal nem rendelkeztek (mert a törvény semmiféle vagyonelkobzást nem említ), de szabad állapotúak, bár libertasuk valószínűleg korlátozott, nem teljes lehetett.¹⁶

Ha közvetlen, az ispánnál kisebb rangú előjáróik követtek el ilyesmit (custodibus, qui presunt), minden vagyonukat elvesztették és szabadságukat is. Erre vall, hogy gyermekeik nem veszítik el szabadságukat. A határőrök előjárói eszerint vagyonnal bíró és szabad — valószínűleg a közönséges örökhöz hasonló libertasú — személyek voltak.

E törvénycikkből tehát megállapítható, hogy a határőri szervezet tagjai három rétegre oszthatók: 1. nagyúri ispánok, 2. vagyonnal bíró szabad előjárók és 3. vagyonatlan, de szabad örök.

A határőröket e törvénycikk ewrii-nek nevezi. Az ewrii elnevezés előfordul László király harmadik törvénykönyvének 1. törvénycikkében is, ahol a centuriók és decuriók felügyelete alatt álló személyeket nevezik így az ország összes várispánságaiban, vagyis a várnépet, a castrensiseket. Hogy a kétféle „ör” között volt-e különbség és mekkora, nem állapítható meg. A határőrök feltételül hadakozók voltak, de a castrensisek között is voltak harcosok.¹⁷

Ha valamilyen fontos hírt tud meg a határispán, négy lóval ellátott két futárt köteles a királyhoz küldeni. Ezek saját költségükön teszik meg az utat. Költségeiket a nádorispán téríti meg a határra történő visszautazásuk költségeivel együtt. Ha útközben lovuk elpusztul vagy megsérül, kártérítés jár nekik, ha épségben érnek vissza, számítsák úgy, mintha hadjáratban lettek volna.¹⁸ A törvénycikk világosan mutatja, milyen fontosságot tulajdonítottak a hírek gyors továbbításnak, s milyen fontos volt e tekintetben a határőrség szerepe.

Rogerius váradi kanonok „Carmen miserabile”-jából kitűnik, hogy Magyarország északkeleti határvidékének létezett egy hegyvidékinek nevezett kapu, melyen keresztül Magyarországra be lehetett jönni. Ennek védelmére rendelte ki IV. Béla a nádorispánt a nádori sereggel. A nádor nem sokkal később lovas futárt küldött a királyhoz, hogy jelentse: a tatárok már a határ kapujához érkeztek, s a gyeptűakadályokat lebontják. A kapun behatoló tatárok végül megsemmisítették a nádori sereget, a nádorispán csak kevesedmagával tudott megmenekülni.¹⁹

15 László II. 17. k. idézett helyen, 170—171. o. — „Comites confiniorum, si equos vel boves ultra fines huius patrie sine licencia regis vendi permiserint, comitatus honore priventur. Custodes vero confiniorum, qui vulgo ewrii vocantur, si absque sciencia comitum tale quid commiserint, libertatem amittant, si pauperes fuerint, illi vero custodibus qui presunt, si in culpa eadem rei inventi fuerint, cum omnibus que habuerint pereant, soli filii et filie in libertate permaneant.”
16 *Bolla I.*: i. m. (1973) passim.

17 László III. L. i. h. 172—173. o. — „... ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur qui congreget centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii vocantur, cum omnibus sibi commissis...” — A hadakozó castrensisekről I. *Molnár József*: i. m. (1959) passim.

18 Kálmán I. 36. i. h. 188. o. — „Si magna fama marchiam intraverit, comes nuncios II. equis exercitualiibus IIII. ad regem dirigat, qui cum proprio cibo illuc pervenientes, precium viatici sui a palatino comite exigant, et tantumdem ad reditum suum. Si vero equi illorum mortui lesi fuerint, tot pense, quot supra diximus, pro equis reddentur, sed si sani redeant, pro una via exercituali deputetur.”

19 Rogerius szövegét I. *Albinus Franciscus Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest, 1937—38. III. 2065—2087.

Határőrszervezetre vonatkozó adatokat XIII. századi okleveleinkben is találhatunk. Ezekből bizonyos fokig a határőrök korábbi állapotára is következtethetünk. II. András király 1213-ban megerősíti a szentgotthárdi egyházat Dobsa föld birtokában. A zalai örök, András volt vasvári ispán rendeletére, Dobsa földön helyet cseréltek az egyház népeivel, majd a németek támadásai miatt az örök visszatértek régi lakóhelyükre, az egyház népeit pedig elűzték onnét, s így az egyház földje pusztán maradt, mint ezt Pongrác, Ebergen és Buza vasvári várjobbágyok, valamint 13 tanú igazolták.²⁰

Az oklevélből kitűnik, hogy 1213-ban a zalai határőrök a vasvári ispán ellenőrzése alá tartoztak, vagy legalábbis az ispánnak módja volt őket földjük elhagyására kényszeríteni. Ez időben — úgy látszik — különálló, a várispánságtól független határőrszervezet nem létezett.

Erzsébet királyné 1229-ben Fülöp sasvári íjásznak (sagittarius de Saswar) Szepes megyében egy ekealja földet ad a szepesi nemesek joga szerint.²¹ A sasvári íjász társadalmi helyzete az újonnan, s a szepesi „tízlándzsás” nemesek joga szerint kapott földdel emelkedett. A valkói örök (speculatores) földje egy részének eladományozásáról értesít IV. Béla 1246-ban.²² IV. Béla az ausztriai heiligenkreuzi egyháznak tett adományával kapcsolatban szerepel a pozsonyi vár speculátorainak földje.²³ A pozsonyi vár a pozsonyi várispánság központja — a speculátorok tehát ekkor a várispánsághoz tartoztak.

Három királyi serviens, Cuppan, Kada és László, 1257 táján igazolja királyi serviensi állapotát. A tatárjárás viszontagságai között földjeikkel együtt csatlakoztak a Zala megyei karkai örökhöz s egyesült erővel védekeztek. Az idők jobbra fordultával igyekeztek az öröktől különválni, nehogy szabadságaikat sérelem érje.²⁴ A speculátor társadalmi helyzete kedvezőtlenebb volt, mint a „plena libertas”-szal rendelkező királyi serviensé, de életformája hasonló lehetett.

Egy 1268-as oklevélben a felsorolt várjobbágyok között szerepel Gothárd, a speculátorok őrnagya és testvére Márton, közvetlenül a comes-nak titulált Blasius után, de Olivér hadnagyot megelőzve.²⁵ Az őrnagy ekkor a várispánság egyik tisztje, várjobbágyi rangban.

Egy ugyanebben az évben kelt oklevél egy nemesi tulajdonban lévő, cast-

20 Árpád-kori Új Okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I—XII. Pest, Budapest, 1860—1874. (a továbbiakban — AÜO) VI. 358. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum Arpadianae critico diplomatica, I—II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923—1943. II. 2—3. Szerk.: Szentpétery Imre—Borsa Iván. Budapest, 1961. (a továbbiakban Reg. Arp.) 281. — „... per comitem quondam Castri Ferrei Andream speculatores de Zala illic ire et ipsorum terram populi Ecclesie, qui ibi morabantur, intrare pulsati sunt.” ... „attestantibus vicinis iobagionibus Petro, Sancti Martini sacerdote, Michaeli filio Petri comitis, Michol Centurione, Stephano, Baka, Wollois et Pota fratribus... Zerma, Martino et Bogdan iobagionibus comitis Nicolai Chopov, Thoma et Noge speculatoribus.”

21 Szabó István: Ugocsa megye. (Magyarország és Nemzetiség I. sor. I. k.) Budapest, 1937. 81. o. 4. jegyzet.

22 1246. január 15. AÜO VII. 209. Reg. Arp. 828. — „... medietatem terre speculorum nostro- rum de Wolcou.”

23 1246. augusztus 14. Weis: Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreuz. I. Theil, Wien, 1856. 173. Fontes Rerum Austriacarum II. Abth. XII. B., Reg. Arp. 834 — „... speculorum nostrorum eiusdem castri Posoniensis.”

24 1257 körül. AÜO VII. 465., Reg. Arp. 1176. — „... tempore Tartarorum propter paucitatem eorum et guerram nimiam, ac timorem, que corda fere omnium hominum inceserat, se cum terris suis speculorum Zaladiensibus de Karka adiunxissent, ut coadunati se possent sustentare commodius et tueri, iidem speculorumibus ipsis, et ipsi dicitis speculorumibus vicissim in omnibus affuisent, postmodum autem per divinam pietatem Regno ad statum meliorem reformato et tranquillitatem posito, cum se cum terris eorum ab ipsorum speculorum Consorcio separare voluissent, caventes, ne libertati ipsorum aliquid impingatur propter tanti temporis prolixitatem...”

25 1268. AÜO VIII. 208. — „... presentibus jobagionibus Castri, Blasio comite, Gothardo Mayore Speculorum, Martino fratre eorumdem, Oliverio Mayore Exercitus...”

rensisek és sagittariusok által megszállt földről szól.²⁶ A sagittarius itt a castrensissel egy szinten lévőnek tűnik. 1269-ben István ifjabb király Gosztonyi Miklós fiait Miklóst és Mikcset a bolgár hadjáratban Egyed tárnokmester zászlai alatt szerzett érdemeikért kiemeli a speculatorok sorából, hová vasvári jobbágy létükre rágalmaszást következtében kerültek, és atyjukkal, meg Máté és Fülöp nevű testvéreikkel együtt a nemes serviensek közé sorozza.²⁷ Ha — mint a 25. jegyzetben láttuk — az őrnagy várjobbágyi rangú, a közönséges speculator nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetű, mint a várjobbágy. A két Gosztonyi fiú nem mint határvédő, nem mint lovas íjász szerepel, hanem egy királyi udvari méltóság magánhadserégében, támadó hadjáratban harcoló, teljes értékű — hihetőleg lovagi fegyverzetű — harcos, természetes, hogy a királyi serviensek között a helye.

V. István a Sopron megyei íjászokat felmenti a „kóró cseber” nevű borvám alól.²⁸

Baas szolgagyőri ispán ítéletet hozott a galgócvari vám ügyében. Oklevelében közli, hogy összehívta várának jobbágyait: Simon fia Tewka hadnagyot, Miklós őrnagyot, Vudruh-i Istvánt s a többi várjobbágyot.²⁹

V. István 1270-ben kiadott terjedelmes oklevelében szabályozta a „monorod”-i (ma: Órimagyarósd, Vas m.) örök jogait és kötelezettségeit. Őrnagyuknak, kinek tisztsége ideiglenes, minden tíz mansio (= telek) után évente egy juhot, négy tyúkot, egy libát, húsz kenyeret, meghatározott mennyiségű sört és gabonát tartoznak adni. Ezen túl semmit sem tartoznak fizetni és szállást sem kötelesek neki adni. Az őrnagy nem szállhat meg az öröknél s szállásdíj címén nem is követelhet semmit; ha esetenként áthalad falvaikon, adjanak neki anynyit, amennyi szükséges. Tilos őket saját bíróságukon s a várispánon kívül idegen bíró elé idézni. Az őrnagnak ne legyen állandó helyettese, ha helyettesítésére van szükség, azt az egyik ör végezze. Az örök igazságszolgáltatási jogait és kötelezségeit ismertette, az oklevél kimondja, hogy az őrnagy saját serviense és az örök között folyó perben nem ítélkezhetik, az ilyen ügyben a vasvári comesnek van döntési joga, mint általában a súlyosabb bűnügyekben is. Maga a várispán döntsön ilyenkor, ne annak curialis comese. Az örök mansiónként két dénárt tartoznak fizetni, s a tizedszedőket jóhírű, birtokkal rendelkező várjobbágyok kísérik. Adókötelezettségeik ismertetése után az oklevél hangsúlyozza, hogy földjeiket egyénenként birtokolják s a közjük álló szabad embe-
rektől ne vegyék el szabadságukat, kivéve ha azok önként mondanak le arról. Az örökös nélkül elhunyt ör hagyatékára, ha fivérei vannak, sem az ispán, sem az őrnagy nem tarthat igényt, csak egyetlen dolgot kaphat belőle, de az elhunyt ör szolgálai és szolgálói közül egyet nem. Ha az elhunyt örnek nincs fivére, leányai és felesége örököljék vagyona felét, másik felét az őrnagy. Ha leányai sincsenek, vagyona egyharmadát öröklő felesége, a többi az őrnagyra száll. A comes, vagy az őrnagy meghatározott jövedelmén kívül ajándék címén semmit sem követelhet az öröktől. Ha a nemesek örökkel pereskednek, a tanúk ne mind

26 1268. *Smiciklas, T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II—XV. Zagrabiae, 1904—1934. V. 481. — „terram . . . nobillium de Bocha, octoginta iugera terrarum . . . per castrenses de Bocha et sagittarios de Hazugd indebite occupata . . .”*

27 1269. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et Opera Georgii Fejér. I—XI. Budae 1829—1844. (a továbbiakban — Fejér) IV/3. 525. Reg. Arp. 1899. — A szóban forgó speculatorok az oklevél leírása szerint közelharcban, lovagok módjára harcolva tüntették ki magukat. . . . more leonis rugientis hostium cuneos perturbando . . . hostes prostrarunt infinitos.”*

28 1270. május 24. Székesfehérvár. Fejér V/1. 23. Reg. Arp. 1922.

29 1270. november 8. Történelmi Tár, 1908. 381. o. — „Nos igitur convocatis jobagionibus eiusdem castrī nostri, videlicet Tewka filio Symonis de villa Tamau maiore exercitus, Nicolao maiore speculaterum. Stephano de Vudruh ac aliis omnibus dicti castrī nostri jobagionibus.”

nemesek legyenek, hanem örök is legyenek a tanúk között. Ha az őrnagy a birtokos várjobbágyok közül való, egy éven belül ne lehessen leváltani. Az oklevél meghatározza, mekkora területet kell őrizniük, s hogy minden faluból tíz gyalogost kell kiállítaniuk. E helyen az oklevél — nem tudni tévedésből-e — „nobiles confinii de Rydigwe”-nek nevezi az öröket vagy azok egy részét. Joguk van az ország határain belül terményeket eladni.³⁰

E rendkívül érdekes oklevélből igen sokat tudunk meg a speculatorok helyzetéről. Megtudjuk, hogy közvetlen vezetőjük az őrnagy, másodfokon pedig Vasvár ispánja. Az őrnagy gyakran a vasvári birtokos várjobbágyok közül kerül ki. Tisztsége ideiglenes. Az őrnagy igyekezett az öröktől minél több szolgáltatást beszédni. Ezt, valamint az elhunyt örök hagyatékának az őrnagy által történt öröklését igyekeztek az oklevél korlátozni. Az örök olykor nemesekkel is pereskedtek, meg volt szabva, mekkora területet kellett őrizniük s mennyi gyalogost állandóan fegyverben tartaniuk. Érdekes, hogy gyalogosokat állítanak ki. A gyalogosok nyilvánvalóan kevésbé alkalmasak határőrzésre, mint a könnyű lovasok, viszont kevesebbe kerül a kiállításuk. Az örök terménykereskedelemmel is foglalkozhattak, ami — akár a gyalogosok kiállítására — arra vall, hogy katonai értékük csökkent. Hogy valami katonai értékük mégis volt, azt abból láthatjuk, hogy a király érdemesnek tartja őket védeni, jogaikat biztosítani. Az örök ez időben nyilvánvalóan a várispánság kötelékébe tartoztak, s a nyugaton lévő Vas megye 1270-ben még szervezett, hatékony katonai-közigazgatási egységnek tűnik. Figyelemreméltó, hogy az örök szolgái és szolgálói is lehettek. Az oklevél kérdéses pontja: mit jelent a „de villis omnium nobilium confinii de Rydigwe”, akik falvanként 10 gyalogost kötelesek kiállítani s a határ egy bizonyos szakaszát őrizni? Azonosak ezek a „speculatores de Monoros”-nak nevezett csoporttal? Vagy annak csak egy része? Ha esetleg egyik sem, hanem valamilyen korlátozott jogú nemesi csoport (mint pl. a szepesi lándzsások), miért van szó róluk ebben az oklevélben?

V. István, megállapítva a meggyesi (Szatmár megye) hospesek kiváltságait, visszaad nekik egy földet, melyet az íjászok elfoglaltak.³¹ Szintén V. István a királyi örök Sáros megyei földjét adományozza két dunántúli nemesnek.³²

A sagittariusok felemelkedhettek a nemesség soraiba is, így V. István a királyi nemes serviensek közé emeli Demeter vági királyi íjászt, Ábrahám, Máté, Deme, Gallus és Mikus nevű társaival együtt.³³ Ugyanő egy Szatmár megyei földről, melyet az ugocsa és erdői ispánnak adományoz, eltelepíti a királyi íjászokat egy Ugocsa megyei földre.³⁴

Előfordult, hogy a határörök hűtlenséget követtek el: IV. László a Vas megyei királyi íjászok minden Vas megyei földjét s egyéb jogait eladományozza a királyné asztalnokmesterének, Herrandusnak, mert az íjászok V. István idejében Henrik volt szlavón bánnal együtt a cseh király mellé álltak, az országot puszt-

30 1270. Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. I—V. Győr, 1865—1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső VI—VII. Budapest, 1876—1891. (a továbbiakban — HO). VIII. 127. Reg. Arp. 2027. — Az oklevél szövegét a Hazai Okmánytár alapján a *Függelékben* közlöm. Az Urkundenbuch des Burgenlandes I. kötetének 380—381. oldalán kiadott szövegből ugyanis, értelemzavaró módon, nyolc szó kimaradt.

31 (1271.) február 1. Fejér VII/3. 71. Reg. Arp. 2079. — „... quam Sagittary occupassent”.

32 1272. február 17. HO V. 46. Reg. Arp. 2158. — „... quandam terram speculatorum vulgariter Ewo dictorum... in comitatu de Sarus existentem.”

33 1272. március 22. Fejér V/1. 184. Reg. Arp. 2179. — „... simul cum terris suis, in quibus resident, de sagittariis penitus eximendo... in numerum Serviencium regalium, et cetum Nobilium Regni nostro...”

34 1272. augusztus 3. HO VIII. 438. Reg. Arp. 2224. — „... transferendos ab ea sagittarios nostros.”

tították, s a királlyal szembeszállva felségsértést követtek el.³⁵ Más, magukat a király hűségében kitüntető öröket: Buza zalai ör fiát, Mártont, atyjával, Márk és Máté nevű testvéreivel, valamint Márton és Jakab nevű rokonaival együtt, a zalai örök közül kivéve a királyi nemes serviensek közé emeli.³⁶

A soproni vár civisei (kiken itt városi polgárokat kell értenünk) megvédték Sopron várát, bár fiaik a cseh király túszaik voltak. Ezért IV. László megengedi nekik, hogy a Luer falusi íjászok — kiknek egyik felét már IV. Béla és V. István felvette a soproni civisek közé — másik fele is a civisek közé emelkedjék s azok kiváltságait megkapja.³⁷ A királyi íjászok emelkedésének útja tehát a városi polgárok közé is vezethetett. A soproni polgároknak valószínűleg azért volt előnyös az íjászok csatlakozása, mert így védelmi erejük jelentősen megnőtt.

A vági íjászok közül öt már 1272-ben a nemesség soraiba emelkedett. 1279-ben IV. László további három vági íjászt nemesített: Deme fiát, Jánost, Tymanus fiát, Ábrahámot, Zegen fiát, Pált és egész rokonságukat.³⁸

A gypű és gypűelve szervezetének problémáit kutatóink jelentős részben megoldották. Kétségtelen, hogy hazánk határait az Árpád-korban a természetes határokon elhelyezkedő határörtelepek, a természetes határokat kiegészítő mesterséges akadályok s e vonalon: a gypűn túl lakatlan területsávok védték. Ez utóbbiakat néhány száz év alatt betelepítették s a gypűvonal, egyre kijebb tolódván, elérte a természetes országhatárokat. E határvédelmi rendszer — legalábbis a tatárjárásig — igen hatékonynak bizonyult, s képes volt az országot erősebb ellenség (a németek) betörései ellen is biztosítani, amennyiben a behatoló sereg esetleges erőfölényét olyan mértékben tudta csökkenteni, hogy az erők kiegyenlítődték, sőt a védekező magyar seregek javára változtak meg, s a támadókat vissza lehetett verni.

E határvédelmi szervezet védelmét *örök* és *lövök* néven ismert határörök biztosították. Nem tudjuk, hogy a kétféle elnevezés a határörök két csoportját jelentette-e, mint egyes szerzők vélik. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a határörség egyes tagjai csak örködtek, másik részük meg csak „lőtt”, azaz nyilazott. Fegyvertelen határörök nyilván nem léteztek, s az orszolgáltatban feltehetőleg a határörszervezet összes tagjainak részt kellett vennie.

Elképzelhető, hogy a lövők lovasok, az örök pedig gyalogosok voltak. Más gypűvonalak mellett alig fordul elő lövőből képzett helynév, talán mert a lovas íjászokra a veszélyeztetettebb, nyugati határon volt szükség.³⁹

35 1274. december 2. AUO XII. 111. Reg. Arp. 2564. — „... sagittarii regales...”

36 1275. augusztus második fele. Reg. Arp. 2635. — „... de consortio et collegio ipsorum speculatorum cum quinque aratris terrarum que... manendo in consortio predictorum speculatorum pacifice possederunt, pure et sincere eximetus (!) in cetum et numerum servientium nostrorum regalium de benignitate regia duximus transferendos, volentes, ut de cetero inter nobiles regni nostri computentur sub vexillo regio militantes.”

37 1277. január 17. Fejér V/2. 375. Reg. Arp. 2762. — „... libertatem ipsorum civium eisdem concedendo...” „... et alia medietas sagittariorum de villa antedicta ad conservationem praedicti castri, et ad augmentationem ipsorum civium computentur, et illa et eadem per omnino gaudeant libertate, qua cives praefati gratulantur.” — átirva Fejér V/3. 120. Reg. Arp. 3178. Hasonló tartalmú oklevél 1277. szeptember 2. Fejér V/2. 397. Reg. Arp. 2809. Valószínűleg 1283-ból származik IV. László oklevele, mely újra az említett íjászokkal foglalkozik. A király megparancsolja László soproni ispánnak, hogy ne kényszerítse őket szolgálatába, mert ezeket IV. Béla, V. István és ő maga a soproni vár védelme érdekében a soproni hospesekhez csatolta s azok kiváltságaiban részesültek. (1283) július 25. Jánoshida mellett. AUO IV. 380. Reg. Arp. 3251. „Sagittarii nostri de willa Lwer.” „... nos eosdem sagittarios pro conservatione Castri nostri Suprunensis, hospitibus de eodem mediantibus privilegiis, adiuxerimus.”

38 1279. március 13. Fejér V/2. 490. Reg. Arp. 2946. — „... qui de condicione sagittariorum de Wagh originem duxerant.” „... a nexu sagittarie condicionis exemimus, eripuimus, et liberavimus, ac ad numerum et dignitatem Nobilium transtulimus regni nostri...” „... ab omni nexu et servitio sagittariae condicionis... exempti, erepti et liberati, et plene absoluti...”

A királyi örök földjét említi IV. László ismeretlen év júniusában Visete községben kiadott oklevele. Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény. 49 822. Reg. Arp. 3580.

39 Erre a lehetőségre Ladányi Erzsébet hívta fel a figyelmemet.

A határőrszervezetet vizsgálva két fő kérdés merül fel: 1. a határőrszervezet külön állt-e a királyi várispánságok rendszerétől, vagy a határ mentén fekvő vármegyék voltak a határőrség szervezési egységei, illetőleg azokhoz tartoztak-e a határőrök? 2. Milyen volt a határőrök etnikuma és társadalmi helyzete?

A két szélső álláspont, mint a kor társadalomtörténetének sok más kérdésében, az Erdélyi—Tagányi vita során alakult ki. *Erdélyi* szerint külön határispánságok nincsenek, csak határmenti megyék. *Tagányi* szerint, külön határispánságok léteztek, melyek legfeljebb később kerültek kapcsolatba a megyékkel. A későbbi kutatók, mint láttuk, a két álláspont között elhelyezkedő nézeteket vallanak. Kétségtelen ugyanis, hogy a XIII. század második felében az örök a határ menti vármegyékhez tartoznak, sőt úgy tűnik, hogy már a század elején is. Kétségtelen viszont, hogy I. László korában a határőrség külön szervezetben élt, mely más volt, mint a királyi várispánságoké. E szempontból mindegy, hogy e szervezeti egységeket „örispánságok”-nak nevezzük vagy „határvármegyéknek”. Annak sincs nyoma, hogy a XIII. század második felében a vármegyékhez tartozó határőrsegek szervezete a decuria-centuria rendszer lett volna, mint a castrensiseké. Úgy tűnik, hogy a határőrszervezet a vármegyén belül ekkor is külön egység volt.

A határőrség, mint *Györffy* megállapította, a X. század második felében még etnikai jellegű volt: a segédnépek egy része került a határra, tehát külön népek őrizték a határt. Ez az államszervezés korában megszűnt, s a későbbiek során a határőrök etnikuma vegyes: részben régebbi, vagy újabban csatlakozott segédnépekből áll, részben magyarokból.

Ami társadalmi helyzetüket illeti, e téren is *Erdélyi*, illetőleg *Tagányi* képviselik a szélső álláspontokat: az előbbi a castrensishoz hasonlóan szolgálja, vagy szabados állapotúnak, az utóbbi minden további nélkül szabadnak tartja a határőrt. A ránk maradt adatokból úgy tűnik, hogy a határőrök társadalmi helyzete eleinte nem volt egységes. A Szent István legendájában szereplő besenyők — szökevények és hadifoglyok — nyilvánvalóan nem szabadok, a határra telepített „segédnépek” pedig általában — mint *Göckenjan* megállapította — aligha lehetnek szolgák. A határőrző népelemek társadalmi helyzete később egységessé vált, s a XIII. századi oklevelekben szereplő határőr a királyi serviensnél és várjobbágnál kedvezőtlenebb helyzetű, a castrensiseknél a társadalmi ranglétrán legfeljebb egy kevéssel feljebb elhelyezkedő népelem. Ami szabadságát illeti, az Erdélyi—Tagányi vita óta eltelt idők kutatásaiból tudjuk, hogy a harcos nem mindig és mindenhol volt szabad állapotú, s hogy a „szabadság” fogalmát sem egyszerű meghatározni. Különösen *Bolla I.* alapvető fontosságú tanulmánya világított rá a „szabadság” fogalmának sokrétűségére, a szabadság fokozataira. A castrensisek és határőrök közti — *Tagányi* szerint igen nagy — különbséget csökkenteni látszik az a körülmény is, hogy a castrensisek egy része hadakozó volt. A határőrök libertása semmiképpen sem volt „plena”, hanem feltételekhez kötött királyi libertas. A határőrök tehát minden valószínűség szerint korlátozott libertasú harcos népelem voltak, kiknek társadalmi helyzete a várjobbágyénál határozottan kedvezőtlenebb, a castrensiséhez hasonló, vagy annál némileg előnyösebb lehetett. A XIII. században már rétegződnek. Felsőbb rétegük útja a serviensek-nemesek felé tendált, más részük a városi polgárokkal keveredett össze, alsóbb rétegük többsége később a jobbágyparasztságba olvadt.

A határőrök minden valószínűség szerint részt vettek a király külső hadjárataiban is, s mint a krónikák néhányszor megemlítik, ők alkották a könnyű fegyverzetű előhadat. Valószínű, hogy részben „segédnépi” származásuk, részben

feladatuk miatt tovább őrizték a sztyeppei harcmodort, mint az ország többi harcos népeleme, de a XIII. század második felében már — úgy tűnik — teljesen „lekopott” róluk a nomád életforma.

FÜGGELEK

V. István oklevele az őrimagyaródsi örök jogairól és kötelességeiről

(1270)

„Stephanus dei gracia Hungarie, Dalmacie Croacie Rame Servie Gallicie Lodome-
rie Comanie Bulgarieque rex omnibus presens scriptum inspecturis salutem in om-
nium salvatore. Regum est proprium ordinare subiectis certam legem, ne iidem
in suis libertatibus plus debito aggraventur. Hinc est, quod ad universorum tenore
presencium volumus pervenire, quod cum deo propicio adepto pleni regni guberna-
culo de consilio baronum nostrorum reformacioni status tocius regni nostri intenti
fuissemus consideratisque vexacionibus seu gravaminibus subiectorum nostrorum,
quos in quolibet comitatu per totum regnum nostrum minus debite esse inveni-
mus aggravatos et oppressos, ad certa servicia duxissemus redigendos et eciam
statuendos condiciones ac debita speculatorum de Monorosd ad castrum ipsum per-
tinentium, quas condiciones et que debita eisdem de consilio predictorum baronum
nostrorum inter ceteros subiectos nostros sub certa quantitate statuimus et ordina-
vimus, ad supplicationem eorundem speculatorum presentibus articulatum feci-
mus annotari, ita videlicet, quod ipsi annuatim de singulis decem mansionibus
dent maiori speculatorum, qui pro tempore fuit constitutus, unam ovem,
quattor gallinas, unum anserem, viginti panes, unum cubulum cervisie et quinque
cubulus annone, cubulus vero debet esse trium palmarum; et ulterius eidem maiori
speculatorum racione debiti seu descensus nihil solvere tenentur. Volumus autem
ut soluto debito superius annotato maior speculatorum non possit super eos descen-
dere nec possit nomine descensus aliquid ab eis exigere, sed si casualiter et eundo,
vel transeundo alias in villam ipsorum diverterit, dent ei necessaria iusto
modo; item prohibemus ut ipsi ad presenciam iudicis extranei preter suum iudi-
cem vel comitem castri in arduis causis trahi non possint, sed si ipsi in
facienda iusticia negligentes exstiterint, iudex eorum coram iudice superiori con-
veniatur, item prohibemus omnino, ne maior speculatorum vicarium habeat, vices
tamen suas possit alicui de predictis speculatoribus committere cum alias iverit us-
que ad reversionem; item bilocum omnino abolemus; item statuimus ut cum iura-
menta ad purgacionem alicuius seu alia de causa prestantur, quosquot homines iura-
verint non nisi duodecim denariis pro denariis purgacionum solvere debent de com-
muni; item prohibemus ut maior speculatorum suum servientem contra eos agen-
tem iudicare non presummat sed comiti Castriferrei reservet iudicandum; item pro-
hibemus omnino ne maior speculatorum querens occasiones lucri proprii aliquos ci-
tari faciat qui non habeant adversarios, imponendo illis quod suum maleficium
celarius, vel cum parte adversa prefer ipsius conscienciam recomposuerint; item sta-
tuimus, quod si tota villa in iudicio remanserit, inter iudicem et pristaldum nec
non partem adversam nonnisi decem pense solvantur, si vero aliquis singulariter
citus fuerit et usque quescionem unius marce in iudicio persolvat si vero supra
marcam quescio asscendat, iudicium solvitur eodem respectu premissis, iuxta litis
quantitatem; item pro iudicia vituperii coram iudice facti due pense et dimidia per-
solvantur, pro vulneribus autem gladii, tucelli et sagitte solvantur decem pense;
si autem homicidium contingat fieri inter eos, pro homicidio decem marce, et una
pro sepultura persolvantur, et nihilominus iudici pro parte sua reus satisfaciat,
non tamen ultra decem marcas; ceterum tamen que ad destruccionem ville vel

ad perdicionem libertatis alicuius possit vergere maior speculatorum non iudicet, sed comiti Castriferrei reservet iudicandum, et non curiali comiti suo; item statuimus ut cum decimatoribus vel monetariis iobagio castri bone fame possessionem habens mittatur et in precessione decimarum recipiat de qualibet mansione duos denarios comiti persolvendos, denarios vero arearum omnino abolemus, in precessione autem monete nihil recipiatur, nec comes det alicui pro verto precio; item ordinavimus ut ad collectam regalem si fieri contingat dicantur ad portas et non ad fumos et dimidiam collectam persolvant; item tributum et tricesimam dare non debent, nisi aliqui inter eos sint mercatores, item pro ruga penez (!) sex denarios persolvant; item volumus ut terras suas non ad generationem, sed ad singulas personas divisim possideant, nec de eisdem liberi homines qui ad ipsorum convenerint libertatem aliquatenus extrahatur, nisi ipsi iidem se alias alias (!) transferendi propriam habuerint voluntatem; item statuimus firmiter observandum, ut bona sine herede decedencium nec comes, nec maior speculatorum si fratres habeant possint usurpare, accipere seu retinere, sed omnia devolvantur in ius fratrum decedencium preter unam rem, quam exceptis servis et ancillis de rebus mobilibus maior speculatorum recipiet; si vero fratres, vel fratrem non haberent, si filias habuerint et uxores, medietas bonorum defuncti debet cedere in ius maiorum speculatorum, reliqua vero medietas in ius filie vel filiarum si habeant et uxoris, si vero filiam vel filias decedentem habere non contingeret, tunc tertia pars bonorum uxoris erit, due vero partes in ius maiorum speculatorum devolventur; item constituimus ut comes vel maior speculatorum preter certos proventus nihil a speculatoribus racione doni exigant, nisi quod in nobis vel a nobis impetraverit; si quid autem super debitum petere voluerint ad eisdem, super hoc nostras debeant literas exhibere; volumus eciam, ut cum racione procuracionis vel hospitem nostrorum aliqua a speculatoribus exiguntur, nihil dent nisi nostra libere eis fuerint presentate, que ipsius exaccionis causam significant expresse et eciam quantitatem; item statuimus, ut si nobiles regni nostri in iudicio cum eisdem speculatoribus voluerint experiri, quosdam testes de sociis eorumdem vel de consimili condicione vel de generatione eorumdem, et non in toto connobiles nostros contra eos producere tenebuntur; item maior speculatorum si de possessionatis iobagionibus castri esse debet, infra annum non debeat computari, itam ordinavimus, quod de villis omnium nobilium confinii de Rydigwe singuli decem homines pedites continue ex eisdem interesse teneantur, prout facere hactenus consueverunt; concessimus insuper eisdem ut gramina sive herbas incolis terre nostre et non extra metas seu limites nostros libere vendere possent et nullo penitus impedimento prohibeantur mediante.

Ut autem hec nostra ordinacio robur perpetua firmitatis optineat, eisdem speculatoribus nostris presentes concessimus literas duplici sigilli nostri munimine roborates. Datum per manus magistri Benedicti prepositi Orodiensis aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri, anno domini M^o CC^o septuagesimo, regni autem nostri anno primo."

Андраш Бороши

ОХРАНА ГРАНИЦ И ПОГРАНИЧНАЯ СТРАЖА В ЭПОХУ АРПАДОВ.

Резюме

В эпоху Арпадов границы Венгерского государства охранялись поселениями пограничной стражи, расположенными на природных границах, а также искусственными препятствиями, дополнявшими природные границы, и нежилыми зонами вне линии так называемых засек. С течением столетий территории этих зон были заселены, и линия засек стала доходить до природных границ. До нашествия татар эта система защиты была удовлетворительной и могла охранять страну от нападения более сильного против-

ника. В этой организации пограничной охраны защиту обеспечивали *стражи* и *стрелки*. Не известно, имела ли разница между ними, и если имела, то в чем она заключалась?

Рассмотрим два основных вопроса, связанных с организацией охраны границ: 1. была ли пограничная стража отделена от системы королевских ишпанов, или же организационными частями пограничной охраны были комитаты, расположенные вдоль границ? 2. Что представляла собой пограничная стража по своему этническому характеру и социальному положению?

1. Во второй половине XIII века пограничная стража входила в состав института кастелянов, расположенного вдоль границ. Но в последней четверти XI века пограничная стража имела отдельную организацию. Во второй половине XIII века внутри пограничной стражи также невозможно выявить системы декурий и центурий, столь характерных для института кастелянов.

2. Во второй половине X века охрана границ еще носит этнический характер. Границы охранял особый люд. Позднее пограничная стража отличалась смешанным этническим характером. Ее общественное положение в начале не было единым: среди стражников были свободные и сервы. Позднее их социальное положение сравнивается, и пограничная стража, фигурирующая в грамотах XIII века, — это люд, находившийся в несколько более неблагоприятном положении, чем королевские сервенты и иобагионы, но в то же время они находятся в более благоприятном положении, чем замковые люди. В XIII веке они начинают уже расслаиваться.

В военных походах короля пограничные стражники принадлежали к авангарду легкой кавалерии и далее сохраняли степной способ боевых действий, чем остальные воинские народные элементы.

András Borosy

GRENZSCHUTZ UND GRENZWÄCHTER ZUR ZEIT DER ARPADEN

Resümee

Zur Zeit der Arpaden-Könige schützten die Grenzen des Landes die an den natürlichen Grenzen liegenden Grenzschatzlager, die natürlichen Grenzen ergänzen des künstlichen Hindernisse und vor „Gyepü“ (Vorfeld) genannten Linie unbewohnte Gebietsstreifen. Diese Gebietsstreifen wurden in einigen Jahrhunderten besiedelt und das Vorfeld erreichte die natürlichen Landesgrenzen. Dieses Grenzschutzsystem war bis zum Einbruch der Tataren entsprechend und konnte das Land auch gegen den Angriff eines stärkeren Feindes schützen. Den Schutz dieser Verteidigungsorganisation sicherten die *Wächter* und die *Schützen*. Wir wissen nicht, ob zwischen beiden ein Unterschied, war und worin dieser bestand.

Die zwei Hauptfragen der Grenzschutzorganisation sind: 1. Lag diese ausserhalb des Systems der königlichen Burggespanschaften, oder waren die entlang der Grenzen liegenden Komitate die Organisationseinheiten der Grenzwahe? 2. Wie war das Ethnikum und die gesellschaftliche Lage der Grenzwächter?

1. In der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts gehörten die Grenzwächter zu den an der Grenze liegenden Burggespanschaften. Im letzten Viertel des 11. Jahrhunderts hatte der Grenzschatz jedoch eine separate Organisation. Auch in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts kann innerhalb der zu den Burggespanschaften gehörenden Grenzwahe nicht das für die Burggespanschaften charakteristische Decuria- und Centuriasystem nachgewiesen werden.

2. Die Grenzwahe hat in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts nicht ethnischen Charakter. Die Grenze wurde von separaten Völkern bewacht. Später war die Grenzwahe ethnisch gemischt. Ihre gesellschaftliche Lage war anfangs nicht einheitlich. Es gab unter ihnen sowohl Freie als Unfreie. Später wurde ihre gesellschaftliche Lage einheitlich: aus Urkunden des 13. Jahrhunderts ist ersichtlich, dass die Lage des Grenzwächters ungünstiger war als die der königlichen Servienten und der Burgmilizen, jedoch etwas günstiger als die der Burgdiener. Im 13. Jahrhundert beginnen sie schon Schichten zu bilden.

In der Feldzügen des Königs gehörten sie zum mit leichten Waffen ausgestatteten Vortrupp und bewahrten auch weiter die Kampfweise der Steppenvölker wie die übrigen Volkselemente des Landes.